

УДК 911.2.0

МЕТАТЕОРЕТИЧНИЙ ЗМІСТ ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНИХ ІДЕЙ ГРИГОРІЯ ЄВДОКИМОВИЧА ГРИШАНКОВА

Пащенко В.М., Давидюк М.В.

Розкрито рефлексивно-критичний і евристично-конструктивний пізнавальний зміст багатьох дослідницькими ідеями наукових напрацювань Г.Є.Гришанкова. Їх значення сягає за межі ландшафтознавства і природничої географії. Для вченого було притаманним подавати предмет свого наукового розгляду широко, всебічно – і при цьому сягати максимально доступної пізнавальної глибини за провідними філософсько-методологічними підходами. Це вивело його наукові здобутки на рівень метатеоретичного узагальнення.

Ключові слова: наукові ідеї, метатеоретичний зміст, сутність і властивості ландшафтів, ландшафтне середовище, ландшафтні процеси, геопростір, геочас, принципи досліджень, наукова рефлексія, евристичність.

ВСТУП. Реальне визнання своїх напрацювань науковець і викладач отримує через ставлення інших до його ідей і праць, через ставлення до нього самого як до творчої особистості. В оточенні науковця завжди є прихильні поціновувачі, колеги, вчителі або учні, хто сприяє такому визнанню, і не тільки за життя. Навіть коли дослідника не стане, у творчого науковця, який залишив по собі глибокі ідеї, школу чи започаткований дослідницький напрям, настає час наукової спадщини, час його учнів. У Григорія Євдокимовича Гришанкова такий час настав – вдячний час осмислення його наукових напрацювань, донесення до читачів і використання його власних раніше недостатньо оприлюднених праць і наукових ідей та спадкоємного розвитку ідей його достойних учнів. А учні Григорія Євдокимовича утвердили себе як визнані у науковому світі дослідники, кандидати і доктори наук, доценти і професори провідних університетів Старого світу (Україна) і Нового (США).

Про широту і повноту географічних бачень Г.Є.Гришанкова свідчить його висловлювання про географічну освіту: вона „включас в себе, з одного боку, знання просторово-часових закономірностей, розподілу і розвитку природних явищ і географічних об'єктів, їх цілісних властивостей, структури, історії розвитку і закономірностей функціонування, з іншого боку – оволодіння методами вивчення природних явищ і географічних об'єктів, знання шляхів раціонально бережного використання природних ресурсів, розуміння ролі навколишнього середовища, ландшафтних комплексів у житті суспільства. Все викладене можна об'єднати в тезу: *географ повинен географічно відчувати і мислити*” [12, с. 9]. Із таким глибоким розумінням сутності й покликання географа-дослідника Григорій Євдокимович був справжнім носієм високої географічної культури, похідної від передової географічної науки, яку він напрацьовував сам: творчої, пошукової, а не догматичної.

Григорій Євдокимович Гришанков був глибоким дослідником, і його наукова творчість відзначається особливим багатством ідей і напрацювань, які не втрачають актуальності і спонукають до подальшого творчого пошуку. Його наукова

спадщина, на перший погляд традиційна для географічних досліджень, – завжди регіонально конкретна, має виразні евристичні складові теоретичного, методичного, узагальнюючого методологічного змісту. Завдання цієї публікації – розкрити ще й метатеоретичний її зміст і значення.

Метатеорія (грец. *μετα* – за, після; *θεωρία* – розгляд, міркування, вчення) – теорія, що аналізує властивості, структуру, методи, логічні основи (доказовість, несуперечливість, строгість) іншої теорії, а також встановлює межі її застосування. За таким визначенням, із таким своїм змістом метатеорія є категорією загальнонауковою і відповідає ознакам рефлексивних складових наук або окремого напрямку наукознавства [19, с. 35].

Метатеоретичний зміст – *найперше рефлексивно-критичний і конструктивний науково-пізнавальний зміст, який сягає за межі певної наукової концепції, теорії, певного дослідницького апарату науки і навіть виходить за межі конкретної науки чи сукупності споріднених наук.* Наукових праць такого змісту у Г.Є.Гришанкова багато, і в своїй конструктивній рефлексивності вони евристичні щодо пізнавальних складових науки про ландшафти, галузевих фізико-географічних досліджень природи – і цілісної сукупності географічних наук, дослідницького потенціалу географії в цілому. Для Г.Є.Гришанкова було притаманним розкривати предмет свого наукового розгляду широко, всебічно – і при цьому сягати максимально доступної пізнавальної глибини за провідними філософсько-методологічними підходами. Саме це вивело його наукові здобутки на високий рівень евристичного метатеоретичного змісту.

Із окремих змістовних блоків наукової спадщини Г.Є.Гришанкова, що мають метатеоретичний зміст і метатеоретичне значення, тут розглянуті найголовніші:

- проблема цілісності ландшафтів і ландшафтного середовища;
- сутність ландшафтних процесів;
- сутність ландшафтних властивостей;
- „географічний” простір-час;
- принципи ландшафтознавчих досліджень;
- вивчення взаємодії природи і суспільства;
- рефлексивні, методичні напрацювання з природничої географії та географії в цілому.

ПРОБЛЕМА ЦІЛІСНОСТІ ЛАНДШАФТІВ І ЛАНДШАФТНОГО СЕРЕДОВИЩА. Розгляд цілісності ландшафтів і ландшафтного середовища набуває метатеоретичного значення з кількох причин. Це складні за своєю сутністю утворення, досить показові земні макрооб’єкти пізнання – і основні об’єкти географічних досліджень. Це досвід конкретного дослідницького застосування філософських категорій і реалізації онтологічного підходу. І, крім того, переконливо здійснений глибокий аналіз сутнісних рис певних утворень – досить рідкісне дослідницьке завдання для будь-якої науки. Але якщо воно виконане, то набутий методологічний досвід і значення його, незалежно від того, представником якої галузі знань це здійснено, виходить далеко за межі тієї галузі знань, тобто стає міждисциплінарним, а отже і метатеоретично евристичним. Такого змістовного значення набула і ця складова наукової спадщини Г.Є.Гришанкова.

За його визначенням, методологічною основою вивчення ландшафтів як цілісних утворень необхідно вважати дослідження з використанням філософських категорій „частина” і „ціле”. Ландшафтний комплекс як ціле утворений частинами трьох типів: генетичними (або регіональними), компонентними (або функціональними) і „морфологічними” (або типологічними). Взаємодія цих частин у складі цілого при наявності взаємодії цілого із середовищем визначає внутрішню структуру ландшафту [1, с. 18].

У цьому визначенні варто відзначити важливий сутнісний аргумент метатеоретичного змісту: наголос на взаємодії цілого зі своїм середовищем як на одному з істотних чинників сутності цілого. Фактично це ґюдєлівський наукознавчий підхід, відповідний другій теоремі Ґюдєля про неповноту – вихід за межі пізнаваного, в його середовище, для того щоб краще збагнути пізнавану сутність.

Заслужують уваги і ландшафтознавчі деталі цього науково-пізнавального ходу Г.Є.Гришанкова: „від просто ландшафту – до ландшафту з його середовищем”. Тут теж є елемент творчої новизни, метатеоретичної евристичності. В іншому ключі, але ще 1987 року Н.І.Дудник [17] відзначив, що Г.Є.Гришанков [1], ґрунтуючись на філософських категоріях цілого і частини та на вченні Ф.Н.Мількова про ландшафтну сферу, висунув ідею про розрізнення понять *ландшафт* і *середовище*. На думку Г.Є.Гришанкова, тропосфера і літосфера не є специфічними компонентами ландшафту; до його складу входять рельєф, ґрунти, води, рослинність, тваринний світ і людина. Виходячи з таких поглядів, потужність ландшафтів будь-якого рангу складає не більше десятків метрів, а решта – середовище ландшафтів, кліматичне (тропосфера) і тектонічне (літосфера), взаємодіючи з якими ландшафти утворюються, існують і розвиваються. Такі погляди Н.І.Дудник вважав правильними і конструктивними, особливо у зв'язку з опрацюванням режиму функціонування та управління атропогенними ландшафтами. Наведений висновок Г.Є.Гришанкова і власна думка Н.І.Дудника про невелику вертикальну потужність ландшафтів координувалися також із переконаннями В.Н.Солнцева [20] і підсумковою тезою Г.Є.Гришанкова: середовище є провідним фактором онтогенетичного розвитку ландшафту [1, с. 20].

Евристичним для ландшафтознавців і метатеоретично евристичним є оригінальний погляд Г.Є.Гришанкова на традиційних об'єкт науки, тут – ландшафтознавства. Цілісну сутність, для її кращого розуміння, він розклав на взаємодіючі складові з особливим, авторським баченням співвіднесення тих складових – і отримав переконливий результат, підтриманий іншими творчими дослідниками.

Розглядаючи проблему цілісності ландшафтних утворень, Г.Є.Гришанков усвідомлював недостатність редукції цілого до частин при створенні теорії складних систем. Поряд із редукцією він відзначив існування й інших методів реалізації єдності у багатоманітності. Відомі два прийоми вивчення цілісних властивостей мозаїчних об'єктів, що мають суперечливі властивості. Це принцип додатковості, вперше застосований Нільсом Бором, – і принцип системності, що

ґрунтується на пошукові системоутворюючих основ, якими є процеси і структури [12, с. 21].

Найважливіші зв'язки, якими визначаються становлення, функціонування, розвиток і руйнування цілісних об'єктів, утворюють діалектично суперечливі єдності. До них, за визначенням Г.Є.Гришанкова, належать:

– *системоутворюючі або інтегративні зв'язки*, що визначають об'єднання та перетворення частин і появу нових цілісних властивостей об'єкта, і протилежні їм *деструктивні зв'язки*, що призводять до руйнування цілого;

– *зв'язки генетичні* (походження), що нормують найстійкіші риси цілого, і *зв'язки перетворення (розвитку)*, що реалізуються за рахунок раніше встановленого коду (інформації), або в результаті взаємодії з середовищем;

– *зв'язки координації (регулювання)*, які впорядковують положення і функціонування частин, узгоджують темпи функціонування і розвитку, – і *зв'язки субординації*, що управляють і зумовлюють походження одних елементів із інших і підпорядкування їх цілому, яке впливає на частини через механізми керування;

– *зв'язки безпосередні (прямі)*, що виникають при контакті взаємодіючих об'єктів, і *зв'язки опосередковані*, що здійснюються через середовище або інші системи;

– *зв'язки внутрішні різного типу*, що забезпечують взаємодію частин одного з одним і кожної частини в цілому, і – *зовнішні зв'язки*: цілісного об'єкта із середовищем;

– *зв'язки структурні* – визначають відносно жорсткі поєднання частин, які взаємодіють, і *зв'язки функціональні*: з ними триває реальна життєдіяльність об'єкта [12, с. 143].

Як наголосив Г.Є.Гришанков, властивість цілісності об'єктів і явищ може виявляти себе у сумативності, – коли частини цілого зберігають свою якісну визначеність, і в органічній цілісності, коли об'єкт є нероздільна, але складно організована єдність. Пізнання сумативних складових цілого і органічного цілого лежить на шляху поєднання аналізу і синтезу, елементаризму і холізму. Для комплексного вирішення проблеми цілісності об'єктів треба застосовувати у поєднанні цілий ряд дослідницьких засобів: історичний, порівняльний, екологічний підхід. Системний підхід теж: він дає можливість вивчити властивість цілісності складних об'єктів і явищ різної природи на шляху конкретизації діалектичних категорій *частина й ціле, взаємодія та зв'язок* – і з'ясувати функціональну й структурну організацію об'єктів і явищ та розробити цільові програми управління ними. Тут системний підхід є провідником діалектичного методу на конкретно-науковому рівні [12, с. 158].

У пізнанні сутності цілісних об'єктів важливим є поєднання фізичних і хімічних принципів і засобів дослідження. Застосування фізичних принципів у побудові географічних теорій показує, що ці принципи дають можливість знаходити фізичні закономірності, що лежать в основі макроскопічних природних явищ, – і є загальнонауковими методологічними постулатами, тобто мають бути враховані: 1) збереження речовини і перший закон термодинаміки; 2) збереження енергії і другий закон термодинаміки; 3) закон зменшення різноманітності й принцип зворотного

зв'язку; 4) теорія відносності і зв'язок властивостей простору й часу з матеріальними явищами; 5) речовина і поле як форми існування матерії [12, с. 203]. Із хімічних принципів пізнання сутності важливий наголос Г.Є.Гришанкова на необхідності вивчати макротіла і макропроцеси на колоїдному, іонному та молекулярному рівнях [12, с. 205].

Загалом щодо наукових відображень складових ландшафтних цілісностей – компонентів, які утворюють ландшафт, факторів його становлення, функціонування і розвитку, – Г.Є.Гришанков відзначив, що в цих уявленнях є багато об'єктивно правильних положень, однак ці положення не пов'язані в логічну систему і деякі з них висловлені на інтуїтивному рівні. Як найбільш загальновизнане і доведене з таких положень він вирізняв поділ компонентів на речовинні системи, представлені гірськими породами зони гіпергенезу, водами, зокрема ґрунтовими розчинами і розчинами активної поверхні океану, повітрям і „ландшафтними газами”, живою та відмерлою органічною речовиною, технічними спорудами і відходами життєдіяльності людського суспільства, а також компонентами-сферами, які мають особливе місце в структурі географічних об'єктів. Взаємозв'язки цих речовинних компонентів і утворюють нову ландшафтну цілісність, у формуванні якої певну роль відіграють компоненти-сфери, що перебувають із такою цілісністю в безперервній взаємодії [12, с. 28].

Маючи такий складний комплексний об'єкт і розвинений науково-пізнавальний дослідницький апарат, ландшафтознавство належить до передових природничих наук із високим метатеоретичним потенціалом. Реалізується цей потенціал завдяки напрацюванням творчих дослідників-ландшафтознавців, до яких належав і Г.Є.Гришанков.

СУТНІСТЬ ЛАНДШАФТНИХ ПРОЦЕСІВ. Як відзначено, евристичне метатеоретичне значення для природничо-географічних та інших природничих наук мають напрацювання онтологічно-сутнісного змісту. Ландшафтознавство ще із часу свого становлення ставало дедалі багатшим на такі теоретичні результати. Із праць академіка А.А.Григор'єва ландшафтний процес, хоч так ним і не названий, був відомий як аналог окремої – ландшафтної форми руху матерії, яка лежить в основі формування ландшафтної оболонки. Це переплетення (але не сума) геокомпонентних процесів – і спосіб обміну речовиною та енергією ландшафтної оболонки зі своїм середовищем [12, с. 22].

У статті, присвяченій сутності ландшафтного процесу, Г.Є.Гришанков і В.А.Боков наголосили, що фундаментальні процеси – універсальні, а ландшафтний – ні, бо він властивий тільки конкретному матеріальному тілу – ландшафтній оболонці, яка є інтегруючим результатом фізичних, хімічних, біотичних і соціальних процесів на поверхні Землі. Ландшафтний процес (*географічний*, за цими авторами) – це пучок процесів різної природи, що розгортаються на поверхні Землі (у ландшафтній сфері), впорядкованих у специфічні просторово-часові рамки структурою ландшафтної сфери; це множина процесів у їх диференціації – і єдиний процес, а саме: процес становлення і розвитку ландшафтної оболонки як цілого і заодно процес функціонування всієї оболонки і геосистем, її складових [12, с. 24-

25]; за пізнішим означенням Г.Є.Гришанкова, – це лише рухи, підпорядковані ландшафтній інтеграції та диференціації [12, с. 91].

Процес становлення і розвитку ландшафтної оболонки є інтегрованим процесом, у якому беруть участь усі фундаментальні форми руху матерії. Розкрити сутність ландшафтних процесів можна лише шляхом спільного аналізу фізичних, хімічних, біотичних, а останнім часом і соціальних процесів з одного боку, і структурних особливостей ландшафтного середовища – з іншого [12, с. 26].

Ландшафтний процес охоплює не всі рухи і зміни об'єктів, а лише природні інтегрування та диференціації як сукупність елементарних фізичних, хімічних, біотичних і соціальних взаємодій, які утворюють викінчену цілісну систему певної просторово-часової реалізації. Вони справляють вплив лише на параметричні властивості часу [12, с. 91].

В основі вичленування ландшафтних процесів і явищ лежить не матеріально-енергетична сторона, а специфіка просторово-часової організації [12, с. 28].

Завдяки взаємодії компонентів геосистема є не чимось інертним, нерухомим, а безперервним процесом інтегрування її складових [12, с. 29]. Диспергування і концентрування (акумуляція) – найважливіші процеси в ландшафтній оболонці, які мають вплив на перебудову структури, тіл у ландшафтній оболонці, спрямовану на їх пристосування до існування в її термодинамічних умовах.

Термодинамічне трактування функціонування і розвитку геосистем далеко не повно висвітлює ці процеси, бо геосистеми відносяться до типу відкритих нерівноважних систем із інтенсивним обміном речовиною та енергією з навколишнім середовищем. Крім того, у структурі геосистем велику роль відіграють живі тіла. Тому особливості функціонування і розвитку геосистем можна пізнати не через процеси руйнування систем, які пов'язані із забезпеченням енергії та її розсіюванням, що передає ентропія, а через прямо протилежні процеси самоорганізації у формуванні геосистем. Закономірності цього формування можуть бути розкриті через вивчення потоків інформації як однієї із властивостей матеріального світу [12, с. 217].

Отже, ландшафтні процеси – це інтегративна сукупність деяких фізичних, хімічних та біотичних процесів, які при взаємодії в умовах земної поверхні набувають специфічних властивостей: особливих форм прояву та особливих просторово-часових масштабів. Це зобов'язує до цілеспрямованішого дослідження процесів, які відбуваються у геокомплексах [12, с. 30].

Важливим є розгляд сутності антропогенних впливів на ландшафти. Вивчаючи його на прикладі ландшафтів Криму, Г.Є.Гришанков [3] відзначив енергетичний зміст такого впливу – як аналогу надходження в ландшафт сонячної енергії. Результати впливу антропогенної енергії на ландшафт подвійні: одним її спрямуванням є антропогенне інтегрування ландшафтних комплексів, близьке до природного їх інтегрування; іншим – диференціювання їх, теж сутнісно споріднене з природним. Енергетичний рівень розгляду сутності процесів антропогенізації ландшафтів, здійснений Г.Є.Гришанковим [3], доконечно розкриває спільні матеріальні витоки природних та антропогенних складових ландшафтів і фактично знімає проблему їх протиставлення. Заодно автор наголосив на дієвості

антропогенних енергетичних змін як механізму переходу одного ландшафтної комплексу в інший. Така дієвість може бути результативною навіть на регіональному рівні, її варто враховувати як постійно діючий фактор, зокрема при спеціальних класифікаціях, галузевих районуваннях і уточненнях фізико-географічного районування [3, с. 146].

СУТНІСТЬ ЛАНДШАФТНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ. Вивчення властивостей ландшафтів – складне сутнісне завдання, яке виконували не так багато ландшафтознавців. Через свій онтологічний зміст воно набуває міждисциплінарного метатеоретичного значення. Одним із перших, хто піднімав цілину в царині сутнісного пізнання ландшафтних утворень, був Г.Є.Гришанков. Крім аналізу сутності ландшафтної процесу, він брав участь, зокрема, у докладному розгляді інформаційних і позиційних властивостей ландшафтів [10, 13, 14].

Вивчення інформаційних властивостей ландшафту, на думку Г.Є.Гришанкова [10, с. 33] іде в трьох напрямках, відповідно до різного розуміння самого терміну *інформація*: 1) як програми структурної організації об'єкта; 2) як пускової причинності (сигналу); 3) як повідомлення, відомостей про об'єкти і явища реального світу. Порівняння цих значень показують, що перші два типи інформації передаються двома властивостями об'єктивного світу, що доповнюють одна одну і характеризують світ з боку речовинної структури – і функціонування. Третій тип розуміння інформації, в якому цей термін трактується як знання, повідомлення, є відображенням двох перших його значень у свідомості, що дає можливість пізнавати навколишній світ. Кожне виокремлення поняття інформації несе певне смислове навантаження і об'єднується у щось спільне вони можуть тільки на філософському рівні пізнання. Нові аспекти застосування теорії інформації пов'язані з пізнанням організації ландшафту і його функціонування.

Для того щоб з'ясувати інформаційні властивості ландшафту, треба простежити, як у ньому виявляють себе всі три аспекти розуміння інформації [10, с. 24].

Розглядаючи інформаційні властивості ландшафтів, Г.Є.Гришанков свої висновки підтвердив переконливими прикладами із глибоко вивченої ним морфологічної – локальної геопросторової структури ландшафтів Криму.

Позиційність – одна із загальних сутнісних властивостей ландшафтних утворень усіх рангів, від фацій і урочищ до материків, океанів і ландшафтної оболонки. Позиційність по-різному виявляє себе у різних ландшафтних утвореннях, складаючи тим самим значний і багатоплановий онтологічний спектр позиційних особливостей ландшафтних комплексів. Систематичне врахування позиційних особливостей ландшафтних комплексів, що проводиться на основі класифікації і типізації геопросторових позицій і позиційних факторів ландшафтоутворення, мають ґносеологічне і метатеоретичне значення для всіх наук географічного циклу і ще більше – для всіх наук про Землю, про геопросторові утворення в земному просторі-часі. Це знаходить вираз у становленні та розвитку позиційного підходу до вивчення об'єктів усіх цих наук, при якому позиційність набуває ґносеологічного і методологічного змісту як принцип ландшафтознавства і загалом як геопросторовий і геочасовий принцип наукового пізнання. Для його реалізації

необхідна поєднаність онтологічного аналізу і гносеологічного синтезу позиційності [14, с. 19]. Позиційністю зумовлені найважливіші взаємозв'язки в ієрархічних рядах ландшафтних структур або станів ландшафтних утворень. Нею визначаються цілісні і сутнісні властивості ЛК всіх рангів, особливо в геореалах [19].

Цілісність ландшафтів як сутнісна риса, що вже представлена, – це теж важлива їхня властивість. Порівнюючи властивості ЛК як цілого із властивостями органічного цілого, що аналізовані філософами І.В.Блаубергом, В.Н.Садовським, Е.Г.Юдіним та В.Г.Афанасьєвим, Г.Є.Гришанков дійшов висновку, що ландшафт має значний ряд властивостей, характерних для органічного цілого, але в той же час низкою властивостей відрізняється від нього. Все це дає підстави віднести ландшафт до особливої категорії цілісності – до ландшафтного цілого [1, с. 21-22].

Загалом сутність ландшафту логічно зводить до ландшафтно-формі руху матерії.

Закономірний результат руху матерії в ландшафтах – їх зміни і стійкість до змін: здатність ландшафту зберігати свою структуру у просторі й часі при умовах середовища, що змінюються [4, с. 95]. Загальна стійкість регіональних природних комплексів, на думку Г.Є.Гришанкова, визначається відношенням їх біомогенетичної стійкості до стійкості ландшафтно-тектонічної [4, с. 101].

Цілісні властивості притаманні також ландшафтному середовищу. Г.Є.Гришанков наголосив: якщо ландшафтне середовище розглядати як зовнішнє середовище суспільства, то воно не буде збігатися з межами ландшафтно-оболонки, і фізична географія не зможе вивчати її лише як момент, як сторону, як властивість ландшафтно-оболонки. Якщо ж розглядати ландшафтне середовище як зовнішнє середовище ландшафтно-оболонки, то воно буде тими полями і тілами, що оточують ландшафтну оболонку, і з якими ця оболонка обмінюється речовиною, енергією та інформацією, істотно впливаючи на формування своїх внутрішніх ландшафтних складових.

В обох цих випадках, зауважив Г.Є.Гришанков, географічну науку не можна звести до вивчення зв'язків „об'єкт – середовище”, як це прийнято в екології, а отже, ландшафтне середовище у широкому розумінні повинне вивчатись географією не як об'єкт, а лише як умова існування географічних об'єктів [12, с. 31].

„Географічною” – *ландшафтною оболонкою* (в широкому тлумаченні), за Г.Є.Гришанковим, треба розуміти ту частину гравітаційного і термодинамічного полів Землі, в якій можуть виникати і проходити весь цикл розвитку структурно організовані тіла тропосфери, гідросфери і ландшафтно-сфери (вузької, за Ф.Н.Мільковим).

Географічне (об'єктне) тіло Г.Є.Гришанков визначив як частину геопростору, структурно виокремлену від навколишньої речовини; всередині цієї частини зберігаються властивості, що використані при виділенні меж цього тіла, яке може бути охарактеризоване структурою, складом і формою [12, с. 39].

Будь-які тіла, чужі ландшафтній оболонці, і речовини, що їх складають, потрапляючи в термодинамічний простір ландшафтно-оболонки, рано чи пізно набувають ландшафтних властивостей [12, с. 42].

Загалом повнота розгляду сутності ландшафтних властивостей і ландшафтних утворень у Г.Є.Гришанкова досить велика; це результати взаємодії природних і природно-антропогенних, парагенетичних і парадинамічних чинників і складових, в тому числі геофізичного і геохімічного змісту, зокрема колоїдних [2]. Таке сутнісне наповнення трактувань ландшафтних утворень і ландшафтних процесів надає ландшафтознавчим працям Г.Є.Гришанкова неперехідного значення, яке сягає рівня метатеоретичної значущості.

„ГЕОГРАФІЧНИЙ” ПРОСТІР-ЧАС. Земний макропростір-час, у якому існують реалії ландшафтної оболонки, по суті є ландшафтним. Географи його нерідко звать *географічним*, хоч він земний, а не науковий. Ці атрибути існування матерії є „субстратом-місткістю” буття об'єктів наук про Землю, усіх, не тільки географічних. Отже, щодо метатеорії наук ідеться про фундаментальні об'єктні аспекти і їх опанування.

Г.Є.Гришанков неодноразово і щоразу продуктивно звертався до цієї метатеоретичної теми. Під геопростором і геочасом він розумів таку частину фізичного простору Землі і ту частину фізичного часового інтервалу його розвитку, в яких можливе існування географічних об'єктів-тіл і прояв пов'язаних із цими тілами геопроцесів [7; 13, с. 71]. Можна сказати, що *геопростір* – це приповерхневий земний простір, дієвий і наповнений на сотні метрів, одиниці, десятки і сотні кілометрів по вертикалі під і над денною поверхнею планети; *геочас* – це дотеперішній і післятеперішній земний час, ретроспективно – історично та перспективно – прогностично дієвий і наповнений на сотні й тисячі років минулого та майбутнього.

Як відзначав Г.Є.Гришанков, актуалістичне перенесення сучасних знань про географічні об'єкти – земні тіла і процеси на минуле чи майбутнє повинне враховувати незворотність еволюції в цілому. Перенесення сучасних знань на минуле ґрунтується на наявності в об'єкта таких істотних властивостей, які зберігаються протягом тривалого часу, тобто вони інваріантні відносно перенесень у часі. Тому треба навчитись відрізняти істотне від неістотного, окреме від загального, бо тільки через загальне відкривається можливість пізнати окреме у минулому.

Великого значення набуває вивчення реліктових структур об'єкта, структур сучасного стану і зачатків стану майбутнього. Часовий аспект вивчення геосистем повинен включати в себе динаміку їх функціонування і питання спрямованого розвитку, виділення характерних часів геосистем і часу їх становлення та буття.

Не ізольовані прояви просторових і часових закономірностей добре виявляють себе на ландшафтному структурному рівні організації матерії. Через повільність багатьох геопроцесів, недоступність їх безпосередньому вивченню часові процеси вивчають, пізнаючи просторові форми, які перебувають на різних стадіях розвитку [7, с. 15].

Головним організатором геопростору в ландшафтній сфері є середовище ландшафтів. Сонячно-тропосферним середовищем визначено зональні типи регіональної організації ландшафтної сфери. Регіональні комплекси ландшафтної сфери входять у ландшафтний, геофізичний і вассершафтний типи організації, які

відрізняються один від одного структурою та інтегративними властивостями комплексів, що формуються, а відповідно до цього і закономірностями їх розвитку. Вассершафтами назвав ландшафтні комплекси оксану І.В.Круть [18]. Ландшафтно організована природа – дім усього живого на Землі. Будь-яке глибоке дослідження її – географічне, біологічне, геологічне, геофізичне, геохімічне – збагачує теорію сутнісних властивостей природи і заодно інваріант їх метатеорії.

При вивченні просторово-часових властивостей ландшафтної оболонки неможливо обійтись без географічного методу дослідження, який має місце на загальнонауковому і на конкретно-науковому рівнях пізнання [12, с. 72]. Ландшафтознавче вивчення геопростору і геочасу, або ландшафтного простору-часу, забезпечує різних за фахом науковців, що вивчають Землю, вичерпними метатеоретичними даними про умови розвитку, існування і сутнісні матеріальні властивості й параметри їхніх об'єктів.

ВИВЧЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ СУСПІЛЬСТВА І ПРИРОДИ. Ця міждисциплінарна проблема має наскрізний зміст і в усіх своїх вдалих вирішеннях – метатеоретичну евристичність, незалежно від того, у рамках яких конкретно-наукових знань те вирішення отримано. Методологічне багатство географії, особливо природничої і зокрема ландшафтознавства, дає багатий простір для пошукових географічних досліджень із метою вирішення цієї проблеми.

Г.Є.Гришанков опрацював *метод вивчення тенденцій взаємодії природи і суспільства*: він потребує якісного і кількісного вимірювання напрямку і сили взаємодії – та стійкості ландшафтних комплексів (ЛК), а ще застосування модельного і натурального експерименту над природно-технічними ЛК для вивчення їх морфологічної і тонкої структури, що взаємодіють. Поширеним трактуванням цієї проблеми властиві недовраховання значення ґрунтів, кори вивітрювання, всієї зони гіпергенезу. Звичайно взаємодію між природою і суспільством розглядають як співвідношення двох типів: двосторонні деструктивні (руйнування структури чи забруднення середовища) та регулятивні (щодо природних процесів і народонаселення й розміщення господарських об'єктів) – і односторонні кондуктивні (керуючі: інформаційний вплив одного об'єкта на інший для отримання заданого результату, включно із взаємовпливом ландшафту і його середовища) [5, 8].

Важливою складовою взаємодії суспільства і природи є вирішення природоохоронних проблем. Воно в першу чергу потребує застосування міждисциплінарного екологічного підходу для з'ясування та оптимізації станів природоохоронних об'єктів і формування трансрегіональних і регіональних екомереж. Методологія і методи конкретно- і загальнонаукових досліджень екомереж і їхніх ландшафтних середовищ у природничо-географічних науках опрацьовані чи не найповніше, а тому метатеоретично – найевристичніші.

ПРИНЦИПИ ЛАНДШАФТОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ. Окрема складова метатеоретичних наукових забезпечень – опрацювання міждисциплінарних дослідницьких принципів. До найевристичніших належать принципи ландшафтознавчих досліджень – вони вже сягають рівня загальнонаукових, і їх методологічне забезпечення відзначається багатством. Продуктивним є інтегрування ландшафтознавчих і міждисциплінарних екологічних досліджень. Про це наголосили Г.Є.Гришанков і К.А.Позаченюк: діалектичне злиття ландшафт-

тознавчого та екологічного підходу в цільовому дослідженні породжує на загальнонауковому рівні ряд загальних методологічних принципів: цілісності, поліструктурності, кумулятивності факторів і компонентів [15, с. 104]. Треба також додати принцип позиційності як інструмент суто географічного аналізу: онтологічним початком усіх позиційних параметрів природи є позиційність як властивість земних утворень, із усіма системними її зв'язками із навколишнім світом. Відомо, що під науковим керівництвом Г.Є.Гришанкова його учениця К.А.Позаченюк здійснила глибоке новаторське вивчення позиційності ландшафтів Криму.

Як відзначили Г.Є.Гришанков і К.А.Позаченюк, ландшафтознавчий підхід дає можливість виявити фактори утворення та виокремлення ландшафтних систем, причинно-наслідкові зв'язки в ландшафті, а також процеси його зміни і розвитку. Вивчення зв'язків ландшафту із зовнішнім середовищем опирається на ряд міждисциплінарно-екологічних принципів: цілісності, тріадних точок, екологічної валентності, самообмеження розмноження організмів, – названий „масовий ефект” [15]. Досвід ландшафтознавчого використання цих дослідних принципів має значну міждисциплінарну евристичність.

Крім цих загальнонаукових принципів і дещо спеціальніших *принципів еколого-ландшафтознавчих досліджень*, результативними і теж евристичними для багатьох досліджень міждисциплінарного спрямування є гносеологічне використання еволюційних ідей – як дослідницьких принципів. Зокрема, аналізуючи сутність ландшафтних комплексів, Г.Є.Гришанков [1, с. 20] за аналогією з біологічними об'єктами наголосив на можливості розгляду ландшафтів у онтогенетичному плані (історія розвитку окремого конкретного ландшафту) і філогенетичному плані (розвиток типів ЛК від найпростіших на початковому етапі розвитку ландшафтної оболонки до сучасних).

Філогенетично виявляється поступове ускладнення структури ландшафтної комплексу, що дає йому можливість не тільки краще пристосуватися до навколишнього середовища, а й у своїй взаємодії з ним змінювати його у сприятливому для себе напрямку.

Продовження розгляду діалектичних співвідношень онтологічних і гносеологічних, гносеологічних і методологічних реалій науки та їх метатеоретична рефлексія – далі.

РЕФЛЕКСІЯ ЗМІСТУ І МЕТОДІВ ГЕОГРАФІЇ, ЗОКРЕМА ПРИРОДНИЧОЇ. Загальногеографічні дослідницькі ідеї Г.Є.Гришанкова мають найвиразніший метатеоретичний зміст. Усвідомлюючи науково-пізнавальні спроможності різнорангових складових методологічного дослідницького арсеналу, Григорій Євдокимович наголошував на важливості вичленування у географії досліджень різних рівнів, зокрема загальнонаукових [9]: „важливо виділити загальнонаукові методи: математичний, системний, екологічний, історичний, географічний, порівняльний. Це дає можливість адекватніше пов'язати конкретно-наукові дослідження з усезагальним методом – матеріалістичною діалектикою. Намічається тісний зв'язок між методами діалектичної логіки, теорії пізнання і категоріями діалектики, з одного боку, і конкретно-науковими методами дослідження з іншого,

через систему загальнонаукових методів дослідження. ...Вичленування загальнонаукового рівня дослідження в географії свідчить про створення її цілісного методологічного апарату” [12, с. 104].

Таке вичленування істотне як свідчення грамотного орієнтування дослідника у процесі наукового пізнання, свідчення того, що науковець володіє своїм дослідницько-пізнавальним процесом, контролює його, тобто здатний забезпечувати саморефлексію свого дослідження. З іншого боку, глибокі аналітично-рефлексивні узагальнення географів утверджують науку географію перед іншими науками як таку, що спроможна виконувати найскладніші пізнавальні завдання з використанням усього наявного дослідницького апарату науки, заодно збагачуючи його власним методом, піднятим до рівня міждисциплінарних і загальнонаукових методів.

Дослідницька рефлексія, яка була органічно властива Г.Є.Гришанкову, базувалася на комплексному, збалансованому поєднанні всіх дієвих складових науки різного змістовного спрямування. Його науково-пізнавальна рефлексія ішла від багатого емпіричного матеріалу до гіпотез, випробуваних верифікованих теорій – і до наукових проблем, які ще чекали свого вирішення. Тому його наукові напрацювання, крім сформульованих ним ідей, спостережень і узагальнень рефлексивного змісту, були ще багатими потенційною евристичністю, яку сприймають і на яку відгукуються інші творчі дослідники. Саме тому в біографії Григорія Євдокимовича як керівника наукових природничо-географічних, зокрема ландшафтознавчих досліджень, був примітний і промовистий факт: його дослідницькими ідеями захопився вихованець протилежного, економіко-географічного крила географічної науки – О.Р.Рибак, виконав під його керівництвом цікаве ландшафтознавче дослідження і успішно захистив його.

І ще одна примітна і по-своєму закономірна риса, яка була властива Г.Є.Гришанкову як науковцеві і викладачеві. Глибоко володіючи творчим дослідницьким методом, аж до саморефлексивних складових включно, він умів не тільки передати знання своїм учням, що звично для викладача, але і прищепити їм свій творчий метод, сформував нову дослідницьку особистість, не менш потужну, ніж його власна. Зокрема, із його учнів такою творчою особистістю стала Катерина Анатоліївна Позаченюк.

Про важливість наукознавчих категорій – гносеологічних атрибутів для навчального процесу свідчить початкове використання їх навіть у шкільних програмах. Діалектичну єдність об’єкта і предмета, предмета і методу дослідження розкрито в науковій літературі, географічній теж, але на рівні навчального посібника для студентів університетів це питання одним із перших докладно розглянув Г.Є.Гришанковим [12, с. 10] Він наголосив на великому значенні правильно обраного методу дослідження [12, с. 52] і *географічний метод* трактував на загальнонауковому рівні й діалектично, як принцип і підхід. Його застосування дає можливість намітити найбільш раціональні шляхи вивчення просторово-часової організації геосистем, у тому числі при дослідженні параметричних властивостей географічних об’єктів і явищ, і вибрати системи відліку, найбільш придатні для вивчення просторових властивостей геосистем [11, с. 38].

Застосування географічного методу дослідження тісно пов'язане з використанням історичного методу. Вони тісно пов'язані між собою, як і їх методологічна основа – категорії простору і часу. Географічний метод не може бути застосований без врахування часу, а історичний метод не дає правильних знань про об'єкт дослідження, якщо не буде одночасно розглядатися і простір, бо геопроекти завжди пов'язані з простором і самі набувають властивостей цього простору [12, с. 83].

Історичний метод вирізняється значною складністю. В ньому перш за все треба розрізнити генезис об'єкта і історію його розвитку, зовнішні та внутрішні фактори розвитку, динаміку і спрямований розвиток (еволюцію).

Для Г.Є.Гришанкова тривалий час була актуальною тема аналізу і розвитку теоретичних і методичних положень порівняльного підходу й методу аналогій у природничій географії [16]. У метатеоретичному аспекті застосування порівняльного підходу потребує в першу чергу відповідності об'єктів наук. Тоді їхній методичний апарат наук – споріднений, а міждисциплінарна евристичність напрацьованих пізнавальних засобів – реальна.

Аналізуючи фундаментальні праці вітчизняних і зарубіжних філософів і географів, переважно 1960-1980-х рр., він розглянув і висвітлив засадничі та загальні положення застосування аналогії і порівняльного методу у природничій географії [12].

Він писав: «...порівняльний метод дає можливість: 1) виявити не тільки сам факт подібності і відмінності досліджуваних об'єктів, а їх причину; 2) встановити можливість інтерполяції на знаходження прихованих властивостей порівнюваних об'єктів; 3) поширити вже вивчені закономірності на не достатньо досліджені райони» та об'єкти [12, с.110].

У загальному вигляді порівняння – це встановлення реальних відношень, що існують між предметами і явищами навколишнього світу. Передумовою цих відношень слугує наявність у предметів різних властивостей. Тому відношення – це категорія, що характеризує зв'язок між предметами – і шлях до їх пізнання [12, с. 110].

Г.Є.Гришанков наголошував: предмети і явища щодо їх схожості мають і несуть у собі внутрішні відмінності, пов'язані зі змінами в часі. Тому порівняння схожості предметів і явищ через визначені проміжки часу дає можливість виявити закономірності їх розвитку [12, с. 111]. Головне у порівнянні – не встановлення певних відношень між об'єктами, а пізнання їх.

Якісне порівняння у більшості випадків є лише первинним актом порівняння, за яким виявляються властивості предметів, що порівнюються. При кількісному порівнянні визначаються відношення як результат якісно-кількісного аналізу [12, с. 114].

Г.Є.Гришанков підкреслював: «Порівняння як метод дослідження у географії застосовується при географічному аналізі, при виявленні закономірностей диференціації явищ, у тому числі при ... районуванні і класифікації» [12, с. 117].

Часткову тотожність або подібність у географії називають відносною однорідністю. Принцип відносної однорідності – один із основних при районуванні. Відносна однорідність за групою властивостей є базою для виділення типів ландшафтних комплексів (ЛК) (урочищ, місцевостей, районів, аж до зон). У

більшості випадків і відносну однорідність визначають за зовнішнім виглядом ЛК та їх морфологічною структурою.

Особливо широко порівняльний метод використовується при ретроспективних палеогеографічних дослідженнях, у тому числі, коли вивчається історія розвитку природних об'єктів і явищ. «За основу приймається теперішня структура і стан об'єкта. Поступово на основі дедуктивних моделей, побудованих за деякими, обов'язково достатніми, речовими залишками зниклих об'єктів і непрямою інформацією, яка про них збереглась, відновлюються основні етапи розвитку об'єкта або явища. Необхідно зібрати репрезентативні ботанічні, літологічні, археологічні, зоогеографічні дані... накопичення даних надасть можливість або покращити побудовані моделі або докорінно їх змінити, що дасть можливість повніше відновити історію розвитку території, близьку до тієї, яка була у дійсності» [12, с. 118-119].

Докладно розглянувши аналогію як особливий вид порівняння, Г.Є.Гришанков писав [12, с. 122-129]: «Під аналогією у її загальному вигляді розуміють відповідність, схожість, подібність предметів, явищ або понять, у цілому різних у фізичному або структурному відношенні. Так, у біології аналогічними називають органи, що виходять із різних зачатків, але виконують однакову функцію» [12, с. 122].

Г.Є.Гришанков визначив схеми, близькі до тих, за якими отримують висновки при застосуванні аналогії у географії: *аналогія заміщення; аналогія подібності (аналогія рівності, відношення); каузальний тип аналогії; механічна аналогія зведення; пояснювальна аналогія*. До кожної з цих аналогій подано приклади їх використання [12, с. 126-128].

Дослідник писав: «Значний вплив на історію пошуку географічних ідей, які можна покласти в основу створення теорії науки, залишила *аналогія з організмом, або еквівалентна аналогія*, у якій об'єкти природи порівнювались із організмом. Аналогія з організмом для пояснення навколишньої природи застосовувалась ще з античних часів. З організмом порівнювались то окремі компоненти природи, то її цілісні утворення. До перших відноситься відома схема геоморфологічних циклів В.Девіса і цикли розвитку рослинного покриву Ф.Клементса, у яких рельєф та рослинність у своєму розвитку проходять усі цикли розвитку організму. Аналогія з організмом користувалась особливою популярністю, при описі складних природних комплексів, для розуміння яких було недостатньо емпіричного матеріалу» [12, с. 128-129].

Методологічною основою організмової аналогії були інтуїтивні уявлення про цілісність географічних об'єктів або уявлення віталістів у біології. У цьому аспекті аналогія з організмом лише декларувала, а не розкривала цілісність об'єктів і спрямовувала на чисто морфологічний аналіз. У такому вигляді вона, за справедливою думкою Д.Стоддарта, дала мало істотних результатів у вивченні географічних об'єктів. Проте у середині ХХ ст. аналогія з організмом відродилася у контексті системного аналізу під виглядом органічних властивостей фізико-географічних об'єктів, у тому числі й органічних властивостей ландшафту [12, с. 129].

Гарантія правильних висновків із порівнянь може бути лише у тому випадку, якщо при порівнянні дотримано сутнісної об'єктної аналогії, не переплутані структурні рівні об'єктів, що порівнюються, і не порушена логічна схема міркувань.

ПІДСУМКИ. Метатеоретичне значення наукових напрацювань є високим критерієм їх багатоскладової неперехідної цінності. Метатеоретичні узагальнення доповнюють і збагачують теорії споріднених наук. Метатеоретичні узагальнення природничої географії можуть і повинні бути конструктивами на шляху до оптимізації різних конкретно-наукових фізико-географічних напрацювань теоретичного і методологічного змісту. Теоретичні конкретно-наукові результати, значущі метатеоретично, цінні для науки таким:

– вони можуть стати частиною цілісного світоглядно-методологічного і рефлексивного метатеоретичного узагальнення, евристичного для окремих напрямів досліджень у споріднених науках;

– вони мають перспективи утвердитись як природничо-географічна частина метагеографії, науково самоцінна для всієї географії;

– вони повинні набути евристичності – науково-пошукової перспективності, конструктивності й результативності в цільовому розвитку знанневих і пізнавальних реалій стосовно кожної інтегрованої цим узагальненням природничо-географічної науки.

Список літератури

1. Гришанков Г. Е. Проблема целостности в ландшафтоведении // Научные записки Воронежского отдела Географического общества СССР. – Воронеж: Б. и., 1974. – С. 10-24.
2. Гришанков Г. Е. Парагенетическая система природных зон (на примере Крыма) // Вопросы географии. Сборник 104. – М.: Мысль, 1977. – С. 128-139.
3. Гришанков Г. Е. Антропогенная интеграция и дифференциация ландшафтов в условиях Крыма // Вопросы географии. Сб. 106. – М.: Мысль, 1977. – С. 138-146.
4. Гришанков Г. Е. О двух типах устойчивости региональных природных комплексов // Вопросы структуры и динамики ландшафтных комплексов. – Воронеж, Изд. ВГУ, 1977. – С. 95-102.
5. Гришанков Г. Е. Програма и методы изучения регионального взаимодействия между природой и обществом // Методы исследования антропогенных ландшафтов. – Ленинград: Б. и., 1982. – С. 19-20.
6. Гришанков Г. Е. Зависимость свойств целостности от структуры и организации ландшафта // Прикладные аспекты изучения современных ландшафтов. – Воронеж: Изд. ВГУ, 1982. – С. 3-15.
7. Гришанков Г. Е. Свойства географического пространства. Проблемы изучения географического времени // Боков В. А. Пространственно-временная организация геосистем. – Симферополь: СГУ, 1983. – С. 4-15.
8. Гришанков Г. Е. Програма и методы изучения регионального взаимодействия между природой и обществом // Антропогенные ландшафты и вопросы охраны природы. Межвузовский сборник. Уфа: Изд. Башкирск. ун-та, 1984. – С. 45-52.
9. Гришанков Г. Е. К вычленению общенаучного исследования // V съезд Географического общества Украинской ССР. Тезисы докладов. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 170-171.
10. Гришанков Г. Е. Информационные свойства ландшафта // Общие и региональные проблемы ландшафтной географии СССР – Воронеж: Изд. ВГУ, 1987. – С. 23-34.
11. Гришанков Г. Е. Географический метод исследования. – Физ. геогр. и геоморфология. – Вып. 38. – К.: Либідь, 1991. – С. 29-39.
12. Гришанков Г. Е. Введение в физическую географию: предмет и метод: Учеб. пособие. – К.: Знання, КОО, 2001. – 249 с.
13. Гришанков Г. Е., Боков В. А. Некоторые соображения о сущности физико-географических процессов // Природное районирование и проблемы охраны природы. – Уфа: Изд. БГУ, 1986. – С. 22-31.
14. Гришанков Г. Е., Пащенко В. М., Позаченюк Е. А. Позиционность в ландшафтах и ландшафтоведении. – Физ. геогр. и геоморфология. – Вып. 38. – К.: Либідь, 1991. – С. 11-20.

15. Гришанков Г. Е., Позаченюк К. А. Принципы ландшафтно-экологических исследований // Геоэкология: региональные аспекты. Материалы к IX съезду Географического общества СССР – Л.: Б. и., 1990. – С. 103-104.
16. Давидюк М. В. Розвиток порівняльного методу (підходу) в неklasичній природничій географії // Київський географічний щорічник. – Вип. 7. – Київ, 2007. – С. 66-145.
17. Дудник Н. И. Некоторые проблемы изучения структуры современных ландшафтов. // Общие и региональные проблемы ландшафтной географии СССР – Воронеж: Изд. ВГУ, 1987. – С. 35-44.
18. Круть И. В. Введение в общую теорию Земли. М., 1978. – 368 с.
19. Пащенко В. М. Землезнання. Методологія природничо-географічних наук. – К.: Б. в., 2000. – 320 с.
20. Солнцев В. Н. Некоторые итоги системного движения в ландшафтоведении. // Вестн. Моск. ун-та. Серия 5. География. – 1983, № 5.

***В.М.Пащенко, М.В.Давидюк* Метатеоретическое содержание естественно-географических идей Григория Евдокимовича Гришанкова**

Раскрыто рефлексивно-критическое и эвристически-конструктивное познавательное содержание научных работ Г.Е.Гришанкова, богатых исследовательскими идеями. Их значение простирается за пределы ландшафтоведения и естественной географии, достигая высокого уровня метатеоретического обобщения.

Ключевые слова: научные идеи, метатеоретическое содержание, сущность и свойства ландшафтов, ландшафтная среда, ландшафтные процессы, геопространство, геовремя, принципы исследований, научная рефлексия, эвристичность.

***Volodymyr M. Paschenko, Mykola V. Davydyuk* The metatheoretical content of Grygoriy Ye. Gryshankov's natural-geographical ideas**

The reflection-critical and heuristically-constructive cognitive content G.E.Grishankov's science works with research ideas the operating time is opened. It's value reaches for limits science of landscapes and natural geography, reaching high level of a metatheoretical generalization.

Key words: scientific ideas, the metatheoretical maintenance, essence and properties of landscapes, the landscape environment, landscape processes, geospace, geotime, principles of researches, a scientific reflection.

Статья поступила в редакцию 25.07.2008 г